

ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ ΣΤΟΥΣ ΜΟΛΥΒΔΟΣΚΕΠΑΣΤΟΥΣ ΤΡΟΥΛΟΥΣ ΤΟΥ ΜΠΕΖΕΣΤΕΝΙΟΥ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Χαράγματα ή ακιδογραφήματα είναι οι απεικονίσεις που συναντάμε επάνω στις τοιχογραφίες, στα κονιάματα, στις πέτρες και τις πλίνθους των οικοδομημάτων¹. Για τη χάραξη δεν απαιτούνται σύνθετα εργαλεία, αντίθετα επαρκούν τα πιο απλά αιχμηρά αντικείμενα, όπως ένα καρφί ή ένα μαχαίρι. Το σχέδιο των χαραγμάτων αυτών μπορεί να είναι απλό με σχηματοποιημένες παραστάσεις ή ακόμη και περίπλοκο με επιμελημένη τεχνική. Η θεματολογία τους είναι διάφορη. Μπορεί να αναφέρεται σε θρησκευτικά σύμβολα, σε απλές χρονολογίες και ονόματα, σε μηνύματα ή σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Το ίδιο το περιεχόμενο του χαράγματος μεταφέρει πολλές φορές την ταυτότητα του «διμιουργού» του, απλού επισκέπτη ή μάστορα.

Χαράγματα λοιπόν εντοπίστηκαν στη διάρκεια των εργασιών στερέωσης που η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων πραγματοποιεί στο Μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης, στα μολυβδόφυλλα που καλύπτουν τους έξι τρούλους του μνημείου.

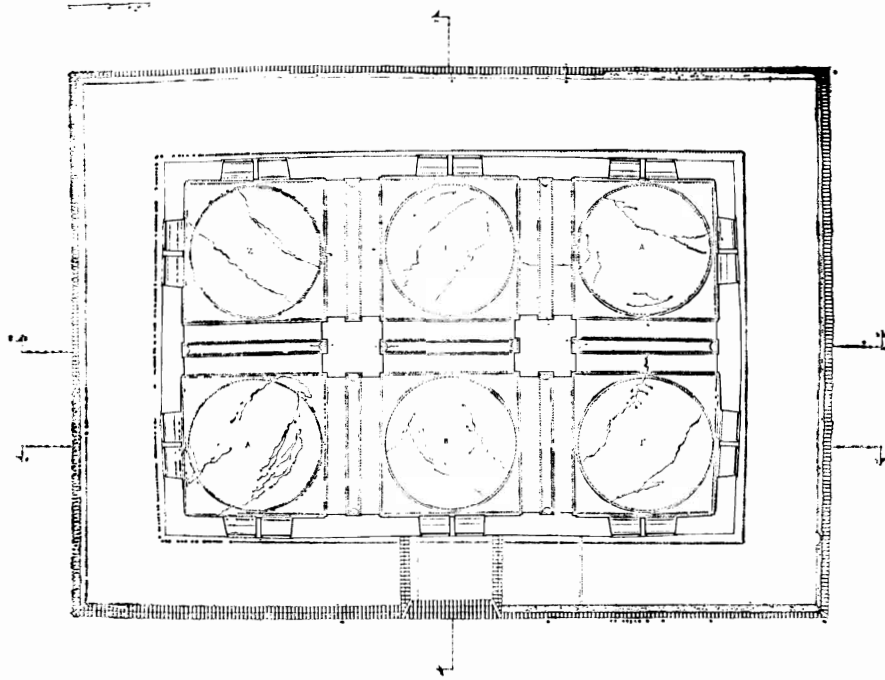
Το Μπεζεστένι είναι ένα κτίσμα με ορθογώνια κάτοψη (σχέδιο 1), που χωρίζεται με επτά διπλά τόξα σε έξι τετράγωνα. Τα τόξα στηρίζουν δύο κεντρικοί πεσσοί που έχουν διαστάσεις 2,60 × 2,60. Έξι θόλοι που αντιστοιχούν στα έξι τετράγωνα καλύπτουν το μνημείο. Τα ανοίγματα στις όψεις (εικ. 1) οφείλονται σε μεταγενέστερες επεμβάσεις. Τα περιμετρικά καταστήματα είναι και αυτά μεταγενέστερα και προστέθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα, στα 1924, στη θέση παλιών ξύλινων κατασκευών που ίσως προϋπήρχαν γύρω από το Μπεζεστένι.

Η ονομασία Μπεζεστένι προέρχεται από τη λέξη bez² και σημαίνει

1. Α. Κ. Ο ρ λ ά ν δ ο υ, Τα χαράγματα του Παρθενónος, Αθήναι 1973, σ. 5. Χ. Μ π ο ύ ρ α, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λυγουρίου Αργολίδος, «Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας», περίοδος Δ', Ζ' (1974) υποσ. 95. Μ. Χ. Γ κ η τ ά κ ο υ, Συμβολή εις την μελέτην και ερμηνείαν των ακιδογραφημάτων, Αθήναι 1956, passim. Τοῦ ἰ δ ι ο υ, Ανέκδοτοι επιγραφαί και χαράγματα βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Ελλάδος, εν Αθήναις 1957, σ. 11.

2. Φ. Κ. Φ ά λ μ π ο υ, Μπεζεστένια και χάνια στη Σμύρνη, «Μικρασιατικά Χρονικά» Θ' (1961) 130-131. Ν. Μ ο σ χ ό π ο υ λ ο ς, Ε.Ε.Β.Σ. Στ' (1940) 345. Μ. C e z a r, Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction

βαμβακερό ή λινό ύφασμα. Έτσι στην αρχή σαν bezistan και bezzazistan και αργότερα σαν bedesten τα κτήρια αυτά σχετίζονται στενά με τις αγορές υφασμάτων. Είναι κτήρια με συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία, θολοσκέπαστα με 4, 6, 8, μέχρι και 20 τρούλους¹. Αναπτύχθηκαν στη διάκρια της οθωμανικής περιόδου² και ιδιαίτερα το 15ο και 16ο αιώνα. Οι κλειστές αυτές αγορές, που εξελίσσονται σε αγορές πολύτιμων ειδών και γίνονται το κέντρο των συναλλαγών³ της οθωμανικής πόλης, καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις στον πολεοδομικό ιστό του εμπορικού κέντρου των πόλεων.

Σχ. 1. Κάτοψη του Μπεζεστενίου Θεσσαλονίκης
(σχ. αρχιτ. Ε. Χ' τρύφωνος, Ε. Κατσανίνα, Κ. Θεολογίδου).

Το Μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης χρονολογείται από τους ερευνητές στο 15ο αιώνα. Ο Μ. Cezar⁴ αποδίδει την ανέγερσή του στο σουλτάνο Μεχ-

System, Istanbul 1983, σ. 10-11.

1. M. O n d e r, Yiktirilan Bedestenlerimiz, Türk Kültürü, nisan 1965, σ. 401.

2. M. C e z a r, ό.π., σ. 164. S. E y i c e, Les «Bedestens» dans l'architecture Turque, «Atti del secondo Congresso Internazionale di Arte Turca», Napoli 1965, σ. 113-117.

3. B. Ü n s a l, Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times, London 1959, σ. 56. G. G o o d w i n, A History of Ottoman Architecture, London 1971, σ. 86.

4. M. C e z a r, ό.π., σ. 195.

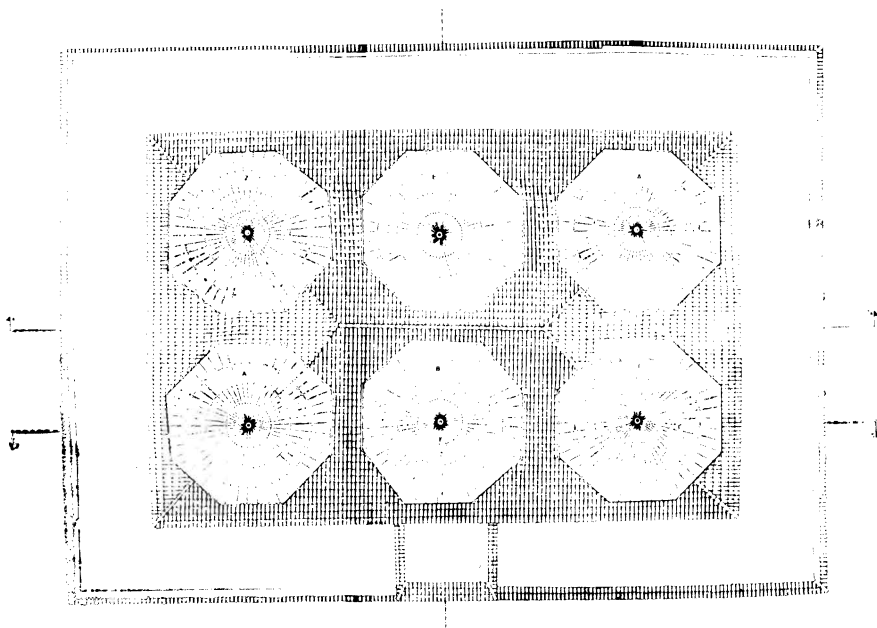
μέτ Β'¹ και την τοποθετεί στα 1455 ή στα επόμενα τέσσερα χρόνια. Δίνει επίσης την πληροφορία ότι αποτελούσε ιδιοκτησία του κράτους (mülk-ü-

Εικ. 1. Γενική άποψη από Ν (φωτ. 1983).

1. O. Aslanapa, Turkish Art and Architecture, London 1971, σ. 207. Επί σουλτάνου Μεχμέτ Β' σε διάφορες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανεγέρθηκαν εκτός από τζαμιά, λουτρά, μεντρεσέδες και 29 μπεζεστένια.

hassa) και ότι αμέσως μετά την ανέγερσή του πέρασε στα βακουφικά κτήρια¹. Αντίθετα οι καθηγητές Α. Βακαλόπουλος² και Β. Δημητριάδης³ τοποθετούν την ανέγερσή του στο τέλος του 15ου αιώνα, στα χρόνια του Βαγιαζίτ Β'⁴.

Σχ. 2. Άνοψη στέγης του Μπεζεστενίου Θεσσαλονίκης.
 Διακρίνονται οι 4 ζώνες των φύλλων μολυβιού
 (σχ. άρχιτ. Ε. Χ' τρύφωνος, Ε. Κατσανίκα, Κ. Θεολογίδου).

Αναφέραμε λοιπόν παραπάνω ότι τα χαράγματα βρίσκονται στα μολυβδόφυλλα που καλύπτουν τους τρούλους του μνημείου. Ένα πρώτο ερώτημα που δημιουργείται έχει σχέση με την ιδιότητα εκείνων που χάραξαν

1. Για μια πληρέστερη ανάλυση του όρου «βακουφικό» βλ. Η. Inalcik, Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην οθωμανική αυτοκρατορία, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», Σ. Ασδραχάς (έκδ.), Αθήνα 1979, σ. 520-521. Επίσης Α. Βακαλόπουλο, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σ. 14-15. Κ. Μοσκόφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 55-66.

2. Α. Βακαλόπουλο, Ιστορία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 209.

3. Β. Δημητριάδης, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 179.

4. S. Eyice, ό.π., σ. 116. Ο S. Eyice αναφέρεται στο Μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης και δίνει πιθανή χρονολόγηση στο α' μισό του 15ου αιώνα.

τα ακιδογραφήματα. Επειδή στη φάση αυτή δεν υπήρχε άνοδος για τη στέγη του μνημείου, φαίνεται απίθανο να οφείλονται σε κοινούς επισκέπτες της αγοράς. Αντίθετα φαίνεται πολύ πιθανό ότι όλα τα χαράγματα έγιναν από τεχνίτες που είχαν ειδικό λόγο να ανεβούν στη στέγη. Εξάλλου το περιεχόμενο μερικών χαραγμάτων, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επιβεβαιώνει την υπόθεση αυτή.

Παρατηρείται μια άνιση κατανομή των χαραγμάτων στα μολυβδόφυλλα των τρούλων. Εκεί που συναντάμε τα περισσότερα χαράγματα είναι ο τρούλος Ε (σχέδ. 2). Είναι τα σημεία όπου το μνημείο σήμερα εμφανίζει και τις μεγαλύτερες καταστροφές. Όλα τα χαράγματα βρίσκονται στην 3η και 4η ζώνη των φύλλων του μολυβιού. Η 4η ζώνη είναι εκείνη η οποία εφάπτεται των οκταγωνικών τυμπάνων και η 3η ζώνη είναι εκείνη που εύκολα κανείς στηριζόμενος στην 4η ζώνη μπορεί να χαράξει στο μολύβι. Εξάλλου οι μεταγενέστερες επεμβάσεις στη στέγη του μνημείου, αποτέλεσμα καθιζήσεων, είχαν ως συνέπεια την άνοδο της στάθμης της στέγης, πράγμα που έκανε ευκολότερα προσιτή την 3η ζώνη. Η 1η και η 2η ζώνη είναι εκείνες όπου δεν βρέθηκαν χαράγματα. Η καμπυλότητα στα σημεία αυτά των τρούλων, όπως και το μικρό πλάτος των φύλλων του μολυβιού, δεν επιτρέπουν με ευκολία τη χάραξη¹. Το σύνολο των χαραγμάτων που εντοπίστηκαν είναι 21. Από αυτά 5 είναι ελληνικά και 12 ξενόγλωσσα. Από τα 12 ξενόγλωσσα, 9 είναι στην τουρκική με παλαιοτουρκική γραφή, 2 στη σερβομακεδονική και 1 στη γαλλική. Τα υπόλοιπα 4 είναι θεματικές απεικονίσεις. Τα 3 από τα 4 χαράγματα με τις απεικονίσεις ανήκουν σε Τούρκους μαστόρους, όπως θα δούμε παρακάτω. Τα χρονολογημένα χαράγματα είναι 12².

Η συμπλήρωση γραμμάτων που παραλείφθηκαν για οποιοδήποτε λόγο γίνεται μέσα σε αγκύλες.

1. Süleyman ibn Yusuf-Zade, sene 1201, fi 28 muharrem.

Σουλεϊμάν ο γιός του Γιουσουφ, Ζααντέ, έτος 1786, στις 28 Νοεμβρίου.

Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 30 εκ.

1. Η θέση των χαραγμάτων στις καμπύλες επιφάνειες των τρούλων, ακριβώς στην 3η και 4η ζώνη, βεβαιώνει ότι τα χαράγματα δεν έχουν σχέση με μια πιθανή δεύτερη χρήση των φύλλων του μολυβιού.

2. Η ανάγνωση των χαραγμάτων με την παλαιοτουρκική γραφή θα ήταν αδύνατη χωρίς τη βοήθεια του καθηγ. Β. Δημητριάδη, διευθυντή του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας. Τον ευχαριστώ θερμά για τη μεγάλη υπομονή που έδειξε και αισθάνομαι βαθιά υποχρέωση για την προθυμία του να απαντά στις συνεχείς απορίες μου. Η μετάφραση και η μεταγραφή των χαραγμάτων από τη σερβομακεδονική οφείλεται στο συνάδελφο, επιμελητή της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Σ. Κίσσα που τον ευχαριστώ πολύ.

2. Abdürrahman ibn Musalli, sene 1201.
Αμπτουραχμάν, γιος του Μουσαλί, έτος 1786.
Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 50 εκ.

3. Ism'il Ağa, sene 1201.
Ισμαήλ Αγάς, έτος 1786.
Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 14 εκ.

4. Misli Aga zade Abdürrahman Ağa
Vakt tahrir...
Sene 1201, fi 28 muharrem.
Αμπτουραχμάν Αγάς, γιος του Μισλί Αγά.
Χρόνος καταγραφής.....(αδιευκρίνιστο τμήμα)
έτος 1786, στις 28 Νοεμβρίου.
Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 13 εκ.

5. Bosnevî-zade Süleyman.
Σουλεϊμάν, γιος του Μποσνεβί.
Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 6 εκ.

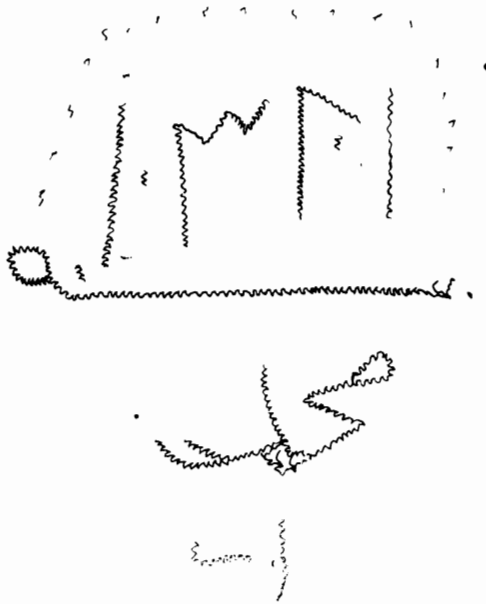
6. Misli Ağa zade, sene 1201.
Γιος του Μισλί Αγά, έτος 1786.
Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 6 εκ.
Πρόκειται για προσπάθειες χάραξης του ίδιου ονόματος με το χά-
ραγμα 4.

7. Sene 1321, Mehmed.
Έτος 1903-Μεχμέτ.
Τρούλος Γ. Ολικό ύψος χαράγματος 22 εκ. (σχ. 3).

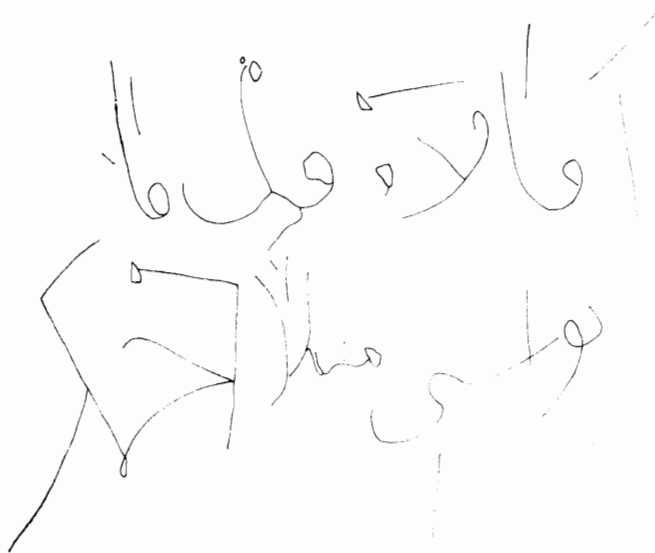
8. Aff-i Allah bu işi molla Mehmed.
Ο Θεός ας με συγχωρέσει, η δουλειά αυτή είναι του μουλά Μεχμέτ.
Τρούλος Ζ. Ολικό ύψος χαράγματος 22 εκ. (σχ. 4).

9. sene 1321
isim Mehmed
sene 1361.
έτος 1903
ονόματι Μεχμέτ
έτος 1945 (;)
Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 66 εκ. (σχ. 5).

Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι πρόκειται για τον ίδιο μάστορα με εκεί-
νον του χαράγματος 7, επειδή το όνομα και η χρονολογία συμπίπτουν.

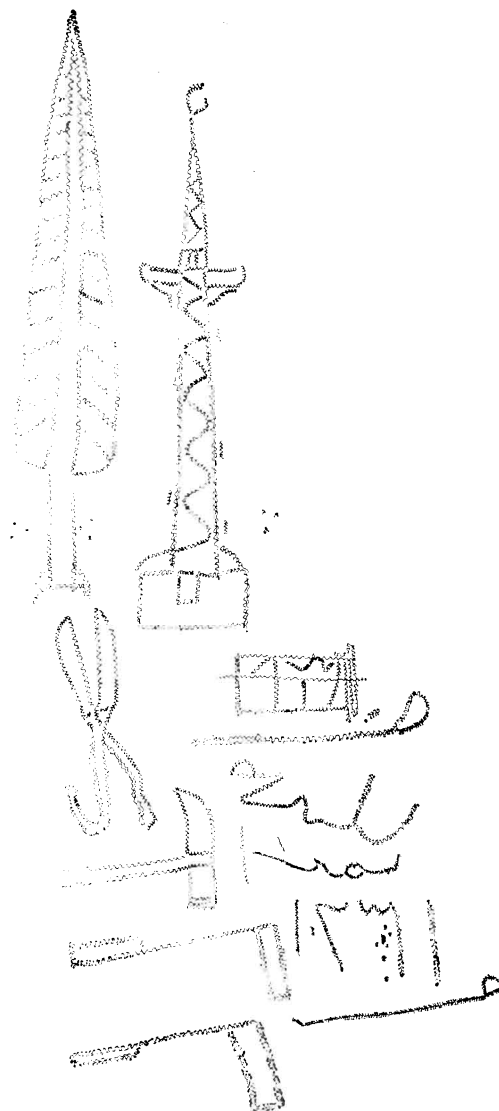
Σχ. 3. Το χάραγμα 7.

Σχ. 4. Το χάραγμα 8.

Εδώ σημειώνονται δύο χρονολογίες. Η πρώτη είναι το έτος 1321 (1321) 1903, ενώ η δεύτερη είναι το έτος 1361 (1361) 1945. Είναι πιθανό η δεύτερη χρονολογία να οφείλεται σε λάθος χάραξη του τεχνίτη.

Εκτός από το μιναρέ και το δένδρο, εδώ απεικονίζονται τα σύνεργα

Σχ. 5. Το χάραγμα 9.

της δουλειάς του μάστορα του μολυβιού. Είναι το ψαλίδι για το κόψιμο του μολυβιού και τα εργαλεία για το «κουρμπάρισμα», το δίπλωμα των φύλλων του μολυβιού και το χτύπημα επάνω στις επιφάνειες των τρούλων.

10. Νικόλαος Χατζηθωμά 1863, 7 ( )μβρίου
Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαραγματος 18 εκ. (σχ. 6).

Νικόλαος Χατζηθωμά
1863
Τρούλος

Σχ. 6. Το χάραγμα 10.

11. Παναής Αρφανά, 1874.
Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαραγματος 15 εκ. (σχ. 7).

Παναής Αρφανά 1874
Παναής Αρφανά

Σχ. 7. Το χάραγμα 11.

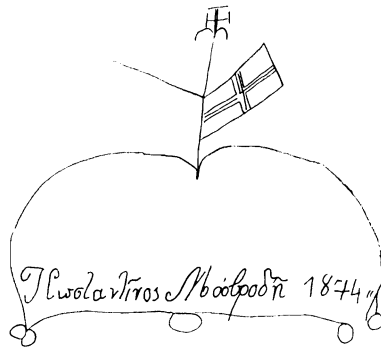
12. Κωνσταντίνος Μαβροδής, 1874.
Τρούλος Ζ. Ολικό ύψος χαραγματος 15 εκ. (σχ. 8).

13. Γιόργιος, αποστόλιο, διμήτριος, νικόλαος, νικόλαος, κοστίς, νικόλαος, αντρίκο, θανάσιος, γιόργιος, παναγιότις, διμήτριος.

Τρούλος Ζ. Ολικό ύψος χαραγματος 15 εκ.

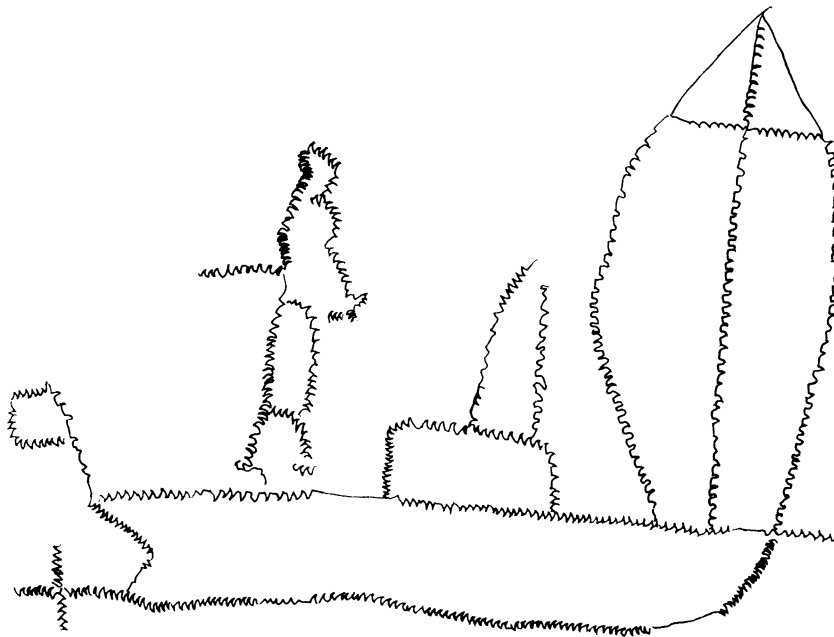
Το χάραγμα αυτό με τα ελληνικά ονόματα βρέθηκε στην άκρη ενός «διπλωμένου» και «τσακισμένου» φύλλου μολυβιού, ενώ τα κύρια ονόματα

διακρίνονται καθαρά, τα επίθετα ή τα τοπωνυμικά¹ που βρίσκονται στη θέ-

Σχ. 8. Το χάραγμα 12.

ΑΛΕΞΙΟΥ

Σχ. 9. Το χάραγμα 14.

1. Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, Αι εν Θράκη συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 83. «Τα ονόματα δε των Ελλήνων μαστόρων

ση του «τσακίσματος» δύσκολα αναγνωρίζονται (πιθανόν Λαηνά, Ρόδος(:).

14. Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 26 εκ.

Ένα μηχανοκίνητο ιστιοφόρο με τον καπετάνιο του. Στο επάνω τμήμα δεξιά υπάρχει το όνομα ΑΛΕΞΙΟ (;) (σχ. 9).

1889

β(τ)ορο μερεμετ̣
 <χ>ρπα βελα κακο

15. Δολγ

Το δεύτερο μερεμέτι
 σωρός μεγάλος όπως και κάτω
 Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 0,15 εκ.

16. 1895

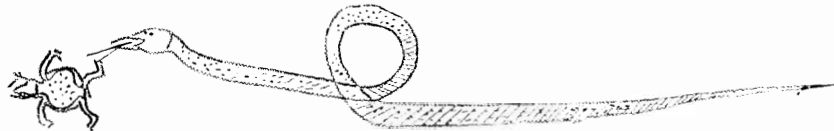
СТАВРЕА ЦАБАЖЕ
 ЗАВОРЪЕ
 ΩΒΑ ΒΕΖΙΣΤΑΝЪ ВΔΕΛЪ
 ΜΗΟΓЪИ ΜΑΣΤΟΡИ
 И ΚΟΪΕ Ε ΠΡΑИ ΔΑ СЕ ПОΜΑΣΤΟΡΑ
 ΚΣΠИ ΔΕΝΕ ΔΑ ΠΟИИ НЕ ΠΡΑЕ
 ΝΑΜΕΣΤΑ ΡΑΒΟΤΑ
 ΚΑΓΑ ΉΕ ΗΣΠΕΕШЪ ΩΣΕ ΠΙΣΜΙΟ
 ΩΒИЕ ΚΣΒИ ΝΑ ΩС(τ)РВО
 ИМА И ΚΟ ΉΕ ΚΑΡΑТЪ
 ПО ΕΟΓЪ
 ΡΕΚΟΦЪ

Ο Στάβρε, που τζάμπα και χρεώνεται αυτό το μπεζεστένι, είδε πολλούς μαστόρους· και όποιος θεωρήσει τον εαυτό του για καλύτερο μάστορα ας μη ζεί από το σήμερα ως το αύριο αντί για να εργάζεται. Όταν θα διαβάζεις αυτή τη γραφή ας είναι οι τρούλοι αυτοί ορθοί μπροστά σου κι είπα ας τόβρει απ' το θεό όποιος με επικρίνει.

Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 42 εκ.

17. Φίδι που τρώει βάτραχο.

Τρούλος Α. Ολικό ύψος χαράγματος 58 εκ. (σχ. 10).

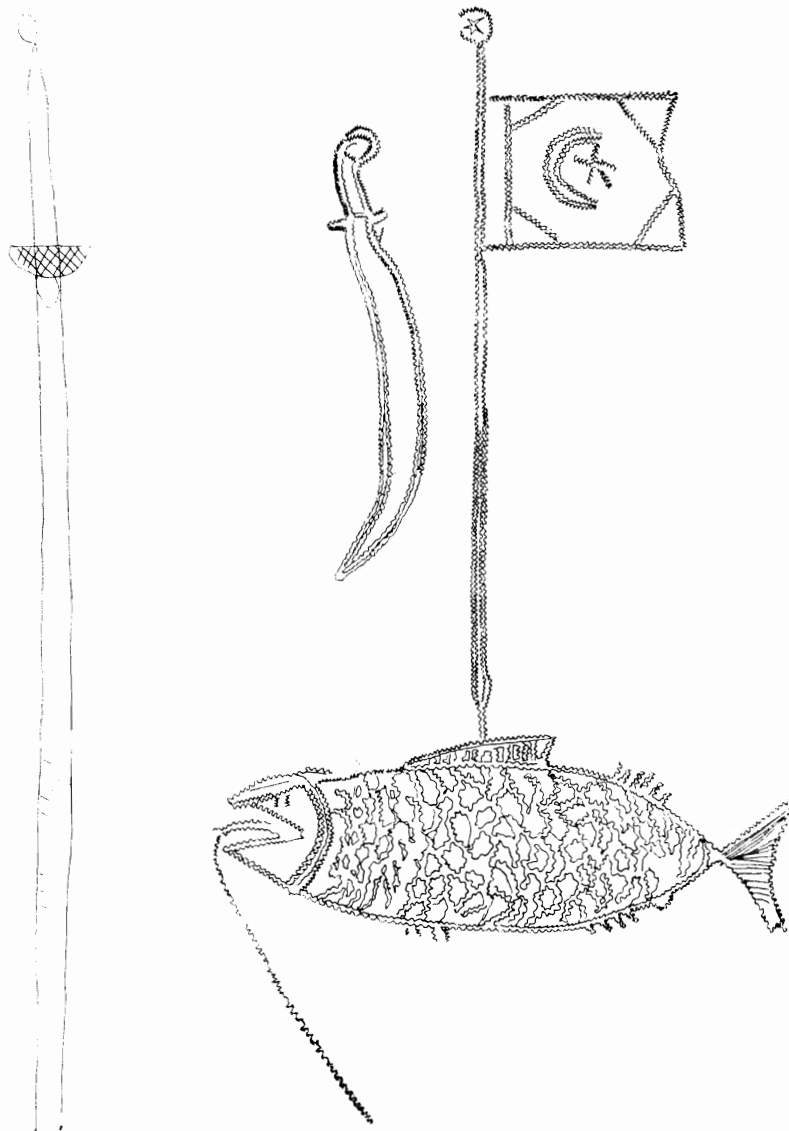
Σχ. 10. Το χάραγμα 17.

αναγράφονται κατά εξ διαφόρους τρόπους· μόνον το κύριον, το επώνυμον, το κύριον μετά του επωνύμου, το κύριον μετά του τοπωνυμικού, το κύριον μετά του πατρωνυμίου, κατά γενικήν πτώσιν ή όπως σήμερα, κύριον, πατρώνυμον, και επώνυμον».

18. Μιναρές

Τρούλος Ζ. Ολικό ύψος χαράγματος 48 εκ. (σχ. 11).

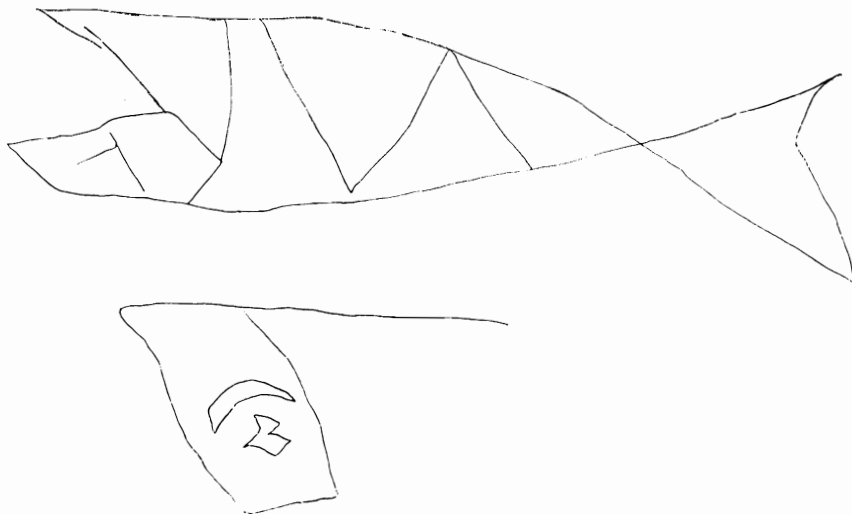
19. Σπαθί, κοντάρι με τούρκικη σημαία και ψάρι με αγκίστρι(;). Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαράγματος 48 εκ. (σχ. 12).

Σχ. 11. Το χάραγμα 18.

Σχ. 12. Το χάραγμα 19.

20. Τούρκικη σημαία και ψάρι.
 Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαραγματος 34 εκ. (σχ. 13).
 Πρόκειται για μια μάλλον άτεχνη αναπαραγωγή της απεικόνισης του
 χαρ. 19, (σχ. 13).

Σχ. 13. Το χάραγμα 20.

21. 1874-1927

REPA[RA]TION APRES L'INCENDIE. 1927 B. ANGEL

Επισκευή μετά την πυρκαγιά 1927. Β. Άντζελ.

Τρούλος Ε. Ολικό ύψος χαραγματος 32 εκ.

Πρόκειται ίσως για Εβραίο μάστορα όπως μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει. Η πρώτη χρονολογία αναφέρεται πιθανότατα στη χρονιά γέννησης του μάστορα και η δεύτερη στη χρονιά της επισκευής, μετά την πυρκαγιά του 1917¹.

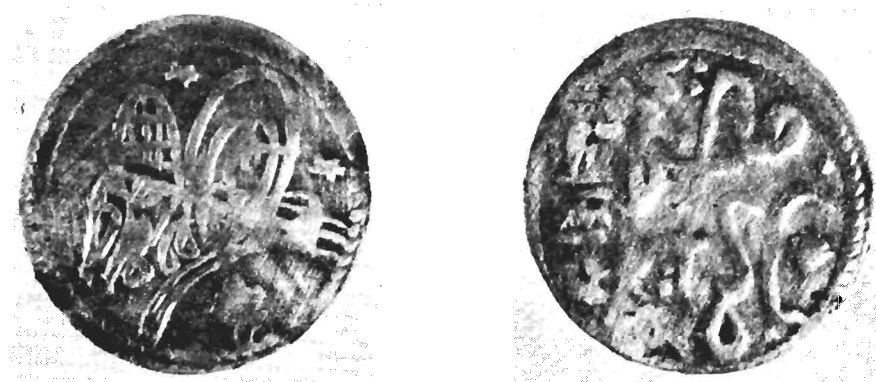
Μια πρώτη κατάταξη των χαραγμάτων μπορεί να επιχειρηθεί με βάση τις χρονολογίες που διασώζουν. Υπάρχουν 4 χαραγματα του 1786, 1 του 1863, 2 του 1874, 1 του 1889, 1 του 1895, 2 του 1903 και 1 του 1927.

Οι χρονολογίες αυτές αναφέρονται προφανώς σε επιδιορθώσεις του μνημείου. Τέτοιες επιδιορθώσεις όμως δεν είναι απαραίτητο να σχετίζονται μόνο με την ανωδομή του κτηρίου. Οι πρόσφατες έρευνες τεκμηρίωσης και

1. Εδώ θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αρχιτεχνίτη στο Μπεζεστένι, Γ. Αδαμίδη, που αποδείχθηκε πολύτιμος βοηθός όχι μόνο στον εντοπισμό των χαραγμάτων αλλά και γενικότερα στις στερεωτικές εργασίες του μνημείου.

στερέωσης έδειξαν ότι το κτήριο αντιμετώπισε στη διάρκεια της ιστορίας του σοβαρά προβλήματα καθιζήσεων, που φαίνεται ότι απαίτησαν μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις τόσο στην ανωδομή όσο και στη θεμελίωσή του.

Μια τέτοια σημαντική επιδιόρθωση θεμελίων φαίνεται να χρονολογεί η ανεύρεση τουρκικού νομίσματος (εικ. 2) στα θεμέλια του κτηρίου σε βάθος 2,50 μέτρων. Η κοπή του νομίσματος χρονολογείται στην περίοδο 1730-1754¹ (εικ. 3) και τοποθετεί ένα *terminus* για την επιδιόρθωση που τεκμηριώνεται και με συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία.

Εικ. 2, 3. Ασημένιος παράς (1730-1754). Διάμετρος 1,6 εκ.

Ορισμένα από τα χαράγματα που μας απασχολούν εδώ είναι δυνατό να αναφέρονται σ' αυτές τις επεμβάσεις επιδιόρθωσης του μνημείου. Συγκεκριμένα τα χαράγματα που αναφέρονται στη χρονιά 1786, που ο μεγάλος σχετικά αριθμός τους φαίνεται να υποδηλώνει μια επέμβαση μεγάλης έκτασης και διάρκειας, μπορεί να σχετίζεται με την επέμβαση που η έρευνα διαπίστωσε στα θεμέλια του κτηρίου, και της οποίας η χρονολογία ορίζεται χαλαρά με το τουρκικό νόμισμα. Το χάραγμα αρ. 15, που δίνει χρονολογία 1889, μπορεί, κρίνοντας από το κείμενο, να αναφέρεται σε μια παρόμοια επισκευή μεγάλης κλίμακας. Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατό να προσδιοριστούν ακριβέστερα οι χρονολογήσεις των επισκευών που διαπιστώνονται αρχαιολογικά.

Η οριστική όμως σχέση των επεμβάσεων στο μνημείο και των χρονολογιών που αναφέρουν τα χαράγματα θα διευκρινιστεί, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, από τη συνέχεια της έρευνας που θα αποκαταστήσει το λεπτομερές ιστορικό των επεμβάσεων. Αυτό θα επιχειρηθεί στην οριστική δημοσίευση του μνημείου.

1. Το νόμισμα χρονολογήθηκε από τον καθηγητή Β. Δημητριάδη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον φαίνεται να παρουσιάζει η σχέση των μαστόρων διαφορετικών εθνικοτήτων με τις χρονολογίες των χαραγμάτων. Συγκεκριμένα παρατηρεί κανείς ότι από την επιδιόρθωση του 1786 σώζονται τέσσερα με τουρκικά ονόματα, τα χαρ. 1, 2, 3, 4. Από τη χρονιά του 1863 ένα με ελληνικό όνομα, το χάρ. 10, από τη χρονιά 1874 δύο με ελληνικά ονόματα, τα χαρ. 11, 12, από τη χρονιά 1889 ένα στη σερβομακεδονική, το χάρ. 15, όπως επίσης από τη χρονιά 1895 ένα ακόμη στη σερβομακεδονική, το χάρ. 16, τέλος από τη χρονιά 1903 δύο με τουρκικά ονόματα, τα χαρ. 7, 9, από τη χρονιά 1927 ένα με εβραϊκό όνομα.

Αν ο αριθμός των χαραγμάτων μπορεί να θεωρηθεί αρκετός, η παρατήρηση αυτή πρέπει να σημαίνει ότι δεν συνυπάρχουν στην ίδια επιδιόρθωση μαστόροι που ανήκαν σε διαφορετικές εθνότητες. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να έχει σχέση με την ύπαρξη και τον τρόπο λειτουργίας οικοδομικών συντεχνιών. Ο καθηγητής Α. Βακαλόπουλος αναφέρει ότι οι Έλληνες, οι Τούρκοι, οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι διατηρούσαν χωριστές συντεχνίες στην οθωμανική αυτοκρατορία¹. Για τη συμμετοχή στις συντεχνίες αυτές απαραίτητη ήταν γενικά η κοινή θρησκευτική ή εθνική ταυτότητα, όπως σημειώνει ο G. Βαέρ². Στη Θράκη επίσης, σύμφωνα με την Ε. Μαρινάκου, κανένας χριστιανός δεν συμμετείχε στις συντεχνίες των Οθωμανών, γιατί αυτό απαγορευόταν από το καταστατικό, που όριζε σαφέστατα το ομόθρησκο της συντεχνίας³. Η τακτική αυτή δεν αποδίδεται παρ' όλα αυτά από τους ερευνητές σε συγκεκριμένη κυβερνητική πολιτική⁴.

Βέβαια ο αριθμός των χρονολογημένων χαραγμάτων στο Μπεζεστένι είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, μικρός, για να υποστηρίξει κανείς με βεβαιότητα και να τεκμηριώσει την άποψη αυτή. Ίσως όμως θα πρέπει να επισημανθούν τα χαράγματα εκείνα (12, 19, 20), που με τα εθνικά και τα θρησκευτικά τους σύμβολα (χαρ. 9, 18) τονίζουν το καθένα τη διαφορετική εθνική και θρησκευτική ταυτότητα.

Η ύπαρξη συντεχνιών στη Θεσσαλονίκη είναι γνωστή στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας⁵. Οι συντεχνίες γενικότερα αποτέλεσαν το μέσο

1. Α. Βακαλόπουλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σ. 309.

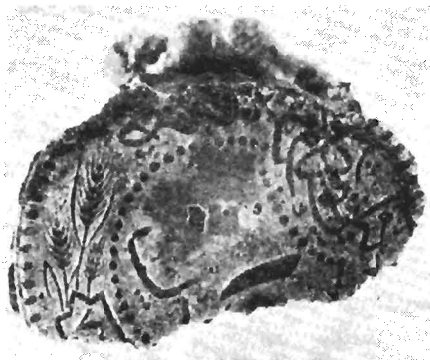
2. G. Βαέρ, Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», Σ. Ασδραχάς (έκδ.), Αθήνα 1979, σ. 608.

3. Ε. Βουραζέλη - Μαρινάκου, ό.π., σ. 30.

4. G. Βαέρ, ό.π., σ. 608.

5. Βλ. γενικά για τις συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στους Α. Βακαλόπουλο, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, Β. Α. Μυστακίδη, Τα εσνάφια, ήτοι ρουφέτια της Θεσσαλονίκης, «Ημερολόγιο Θεσσαλονίκης», 1932, Ν. Ι.

της διοικητικής σύνδεσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και τον αστικό πληθυσμό. Η κατανομή του πληθυσμού στις συντεχνίες δεν κατοχύρωνε μόνο το επαγγελματικό συμφέρον των μελών της, αλλά ολόκληρη η κοινωνική και η οικονομική ζωή του κράτους περιλαμβανόταν στο σύστημα των συντεχνιών. Μέσα στα κυριότερα καθήκοντα των συντεχνιών ήταν ο έλεγχος της ποιότητας των ειδών που κατασκεύαζαν ή πουλούσαν οι τεχνίτες και οι έμποροι¹. Μια μαρτυρία αυτής της οικονομικής σχέσης ανακάλυψαν οι έρευνες στα θεμέλια του Μπεζεστενίου. Πρόκειται για ένα τμήμα ασημένιας σφραγίδας², όπου αναγράφεται Osmanlı Devleti (οθωμανικό κράτος) και η λέξη sahir (γνήσιο) (εικ. 4). Επίσης διακρίνεται καθαρά ένα δεμάτι στά-

*Εικ. 4. Τμήμα ασημένιας σφραγίδας.
Μέγιστη σωζόμενη διάμετρος 1,75 εκ.*

χνα που γνωρίζουμε ότι στις Σέρρες χρησιμοποιόταν ως σύμβολο συντεχνίας³. Δυστυχώς και η μαρτυρία του ευρήματος αυτού δεν είναι αρκετή για να φωτίσει το θέμα. Μόνο μια έρευνα των οθωμανικών αρχείων θα μπορούσε να πλουτίσει τις γνώσεις μας, όσον αφορά τις συντεχνίες της πόλης μας.

Εκτός από τις βιοτεχνικές συντεχνίες, οι διάφορες οικοδομικές ειδικότητες των μαστόρων, που περισσότερο μας ενδιαφέρουν εδώ, ήταν οργανωμένες σε συντεχνίες και παίζανε σημαντικό ρόλο στη ζωή των πόλεων

Παναζόπουλο, Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατία, «Γνώσεις», Αθήναι 1958, Β. Δημητριάδη, ό.π., σ. 179, Ν. Μοσχόπουλο, Ε.Ε.Β.Σ. Στ' (1940) 351, Ν. Μουτσόπουλο, Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βεροίας, Αθήναι 1967, σ. 50.

1. G. Baër, ό.π., σ. 582-583.

2. Η ανάγνωση της σφραγίδας με την παλαιοτουρκική γραφή οφείλεται στον καθηγ. Β. Δημητριάδη.

3. G. Baër, ό.π., σ. 588.

κατά την οθωμανική κυριαρχία¹. Η επέκταση της εξειδίκευσης και στον τομέα της κατασκευής² αντακανκλά και εδώ την προσπάθεια του οθωμανικού κράτους να ασκεί τον αυστηρό του έλεγχο, όπως και στην παραγωγή και γενικότερα στη διανομή των προϊόντων.

Ένα άλλο ερώτημα που έχει σχέση με το ίδιο πρόβλημα, δηλαδή τη λειτουργία των συντεχνιών, και αξίζει να μας απασχολήσει, είναι ο συντονισμός και η οργάνωση των επισκευών των δημοσίων κτηρίων. Είναι γνωστό ότι η ανέγερση ενός Μπεζεστενίου, κτηρίου μεγάλης αντοχής με μικρές απαιτήσεις συντήρησης, θεωρούνταν ιδεώδης δημόσια επένδυση, επειδή εξασφάλιζε σταθερό εισόδημα³. Ένα τέτοιο κτήριο πρέπει να ήταν το Μπεζεστενί της Θεσσαλονίκης, για το οποίο οι ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι ήταν βακουφικό⁴. Θα ανατρέξουμε λοιπόν πολύ σύντομα, σε μια πρώτη προσέγγιση, στις πληροφορίες που διαθέτουμε για τη συντήρηση των δημοσίων βακουφικών κτηρίων.

Ο Η. Inalcik στη μελέτη του για το σχηματισμό του κεφαλαίου στην οθωμανική αυτοκρατορία αναφέρεται στη διαχείριση των βακουφικών κτηρίων. Ο διαχειριστής (mutavalli), που διοριζόταν από το δωρητή του βακουφικού, ήταν υπεύθυνος για τη συντήρησή του, για τη διαφύλαξή του και την αύξηση των πηγών του εισοδήματός του⁵. Έχουμε δηλαδή εδώ μια πληροφορία για τον υπεύθυνο της συντήρησης ενός βακουφικού κτηρίου.

Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε η ένωση των αρχιτεκτόνων («Hassa Mimarları»). Τα μέλη της ένωσης ήταν υπεύθυνα για τις νέες κατασκευές και για τη συντήρηση των παλιών⁶. Η ένωση με τον επικεφαλής αρχιτέκτονα (hassa mimar başı) δεν αποτελούνταν μόνο από μουσουλμάνους, αλλά και από άλλες εθνικότητες. Εννοείται ότι έργα που εκτελούνταν έξω από την πρωτεύουσα ανατίθονταν και σε αρχιτέκτονες που δεν ήταν μέλη της ένωσης. Ο C. Orhonlu προχωρεί σε μια ειδικότερη τοποθέτηση του προβλή-

1. C. Orhonlu, ο.π., σ. 706.

2. R. Lewcock, Architects, Craftsmen and Builders: Materials and Techniques, στο «Architecture of the Islamic World», London 1978, σ. 133-143.

3. H. Inalcik, ό.π., σ. 521.

4. M. Cezar, ό.π., σ. 195. Φαίνεται ότι οι ζημιές που παρατηρούνται σήμερα στο μνημείο οφείλονται στην κακή ποιότητα εδάφους και όχι σε άλλα κατασκευαστικά προβλήματα. Αντίθετα οι έρευνες σήμερα αποκάλυψαν ότι η ανωδομή του Μπεζεστενίου ήταν μια πολύ ορθά υπολογισμένη κατασκευή.

5. H. Inalcik, ό.π., σ. 520.

6. M. Cezar, Principles and Regulations of Construction and Restoration during the Ottoman Period, «Fifth International Congress of Turkish Art», Budapest 1978, σ. 205. S. Turan, Gli architetti imperiali (hassa mimarlari) nell' impero Ottomano, «Atti del secondo Congresso Internazionale di Arte Turca», Napoli 1965, σ. 259-260.

ματος των νέων κατασκευών και της συντήρησης δημοσίων κτηρίων. Η μελέτη του που βασίστηκε στα κεντρικά αρχεία του κράτους και σε αρχεία άλλων πόλεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας αναφέρεται στο θεσμό του «αρχιτέκτονα της πόλης» και του αρχιτέκτονα της «συντήρησης», όπως ο ίδιος τους ονομάζει¹. Είναι νέοι θεσμοί που κάνουν την εμφάνισή τους από το 17ο αιώνα και μετά. Ο «αρχιτέκτονας της πόλης» ήταν υπεύθυνος για το τεχνικό μέρος της νέας κατασκευής και στο έργο του συμπεριλαμβανόταν ο έλεγχος του έργου των συντεχνιών και η επίλυση των διαφορών ανάμεσα στα μέλη των συντεχνιών. Χωρίς την άδεια του κανείς δεν μπορούσε να αρχίσει μια καινούργια κατασκευή². Αντίθετα ο αρχιτέκτονας της συντήρησης των βακουφικών κτηρίων ήταν ο μόνος υπεύθυνος για τη συντήρηση και την καλή λειτουργία τους. Οι συντεχνίες των μαστόρων εργάζονταν κάτω από την καθοδήγησή του. Ο θεσμός αυτός όμως δεν φαίνεται να κρατά πολύ, καθώς τα έσοδα των βακουφικών κτηρίων στο 18ο αιώνα δεν φτάνουν να καλύψουν τους μισθούς των αρχιτεκτόνων, και το ρόλο τους φαίνεται τότε να αναλαμβάνει ο αρχιτέκτονας της πόλης, ο υπεύθυνος για τις νέες κατασκευές, ο οποίος συνεργάζεται πια με τις συντεχνίες. Τη λειτουργία θεσμών αυτού του είδους στη Θεσσαλονίκη θα ήταν πολύ χρήσιμο να διαπιστώσει η μελέτη των αρχείων της πόλης. Με τον τρόπο αυτό θα διαφωτίζονταν μερικά από τα προβλήματα που έχουν σχέση με την οργάνωση των επεμβάσεων στο Μπεζεστένι, τις οποίες διαπίστωσε η έρευνα που τώρα διεξάγεται εκεί.

Αφήσαμε στο τέλος να αναφερθούμε στα χαράγματα με τις καλοσχεδιασμένες παραστάσεις στα μολυβδόφυλλα των τρούλων. Σε ορισμένες παραστάσεις, όπως το φίδι με το βάτραχο, χαρ. 17, το ψάρι, χάρ. 19, λιγότερο ίσως το καράβι με το κατάρτι και το πανί, χάρ. 14, παρατηρεί κανείς μια εντυπωσιακή ακρίβεια στη λεπτομέρεια του σχεδίου. Εδώ λείπει η σχηματοποίηση με τις απλές γραμμές, κοινό χαρακτηριστικό πολλών χαραγμάτων. Αντίθετα βλέπουμε μια εμμονή, θα λέγαμε, στη ρεαλιστική απεικόνιση του ψαριού και του φιδιού.

Οι απεικονίσεις των χαραγμάτων αντιπροσωπεύουν εικόνες οικείες, της καθημερινής ζωής, και δεν θεωρούμε ιδιαίτερα πιθανό ότι κρύβουν κάποιον ειδικό συμβολικό χαρακτήρα. Ωστόσο για λίγα χαράγματα φαίνεται λογικό να υποθέσει κανείς ότι οι απεικονίσεις αναφέρονται στα σύμβολα της συντεχνίας. Σύμφωνα με τον G. Βαέτ, οι τουρκικές συντεχνίες συμβόλιζαν τα επαγγέλματά τους με ένα αρκετά συγκεκριμένο τρόπο, σε αντίθεση με

1. C. Oğronlu, ό.π., σ. 706-708. I. Βα σ δ ρ α β έ λ λ η, Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 46.

2. C. Oğronlu, ό.π., σ. 707. Ν. Μουτσόπουλου, ό.π., σ. 51.

τις ευρωπαϊκές συντεχνίες που υιοθετούν «εραλδικά» σύμβολα και «εικόνες». Συνήθως επιδεικνύουν τα ίδια τα εργαλεία της δουλειάς τους¹. Έτσι στο χάραγμα 9, που εικονίζει εργαλεία της επεξεργασίας του μολυβιού, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντιπροσωπεύεται η συντεχνία που δούλευε το μολύβι. Όμως επειδή τα στοιχεία που διαθέτουμε για το συμβολισμό των συντεχνιών της Θεσσαλονίκης είναι λίγα, σε αντίθεση π.χ. με την πόλη των Σερρών, όπου έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για τον τρόπο συμβολισμού των συντεχνιών², δεν μπορούμε πρὸς το παρόν να προχωρήσουμε περισσότερο στην έρευνα αυτή.

Ίσως τέλος θα άξιζε να σημειώσει κανείς συμπερασματικά ότι όλα αυτά τα χαράγματα που αποκάλυψε η έρευνα στο Μπεζεστένι έχουν ένα κοινό στοιχείο: δηλώνουν το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο ο τεχνίτης αντιμετώπιζε το προϊόν της εργασίας του. Σε αντίθεση με τους σημερινούς οικοδόμους, οι οποίοι εξαρτώμενοι από τον «εργολάβο» των «οικοδομών» ως μισθωτοί εργάτες έχουν αποξενωθεί από το αντικείμενο της εργασίας τους και παράγουν έργο που αντιπροσωπεύει μόνο το μέσο της συντήρησής τους, οι μαστόροι της εποχής υποδηλώνουν με τα χαράγματά τους τη φροντίδα για το αποτέλεσμα και τη συμμετοχή τους στο τελικό προϊόν της εργασίας.

ΠΕΛΑΓΙΑ ΑΣΤΡΕΙΝΙΔΟΥ-ΚΩΤΣΑΚΗ

9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

1. G. Baér, ό.π., σ. 588.

2. G. Baér, ό.π., σ. 588.

SUMMARY

Pelagia Astrinidou - Kotsaki, Incisions on the lead covered cupolas of «Bezesten», Thessaloniki.

During the reinforcing works, undertaken by the 9th Ephory of Byzantine Antiquities, for the «Bezesten» in Thessaloniki, incisions have been noticed on the lead covering the six cupolas of the monument.

The «Bezestens», developed during the Ottoman period, were covered markets that evolved later into commerce centres in the Ottoman towns. The «Bezesten» of Thessaloniki is a building of the 15th C.

It is considered that the incisions have been made by craftsmen, not by visitors. There is a total of 21 incisions: 5 of them are in Greek, 12 in a foreign language of which 9 in Turkish (Palaeoturkish script), 2 in South Slavic idiom and 1 in French. The remaining are thematic representations.

A primary classification of the incisions is attempted to be one in their chronological order. Their dates appear to refer to later interventions on the monument, related to repairs on its foundations, a fact proved by the researchers. Another point under observation is the relation between craftsmen of different nationalities and the dates of the incisions. This observation leads to the conclusion that craftsmen of different nationalities did not coexist in the same repair works. This phenomenon is related to the function of the masonic guilds, where different nationalities maintained separate guilds.

Finally an initial approach is attempted on the subject: co-ordination and organization of the repair works concerning the monastical buildings. The «Bezesten», according to the historical sources, is considered a monastical building.